

O počecima Bosne u ranom srednjem vijeku*

Tibor Živković

Beograd

Prvi spomen Bosne nalazi se u poznatom djelu bizantskog cara Konstantina VII Porfirogenita (945-959) *De administrando imperio*.¹ Na samom kraju 32. poglavlja, *O Srbima i zemlji koju sada obitavaju*, car je, u dijelu u kojem je smjestio spisak srpskih *kastra oikoumena*, dodao kratku rečenicu: ... καὶ εἰς τὸ χωρίον Βόσωνα, τὸ Κάρτρα καὶ τὸ Δεσνήκ.² S obzirom na to da se ova primjedba nalazi na kraju spiska *kastra oikoumena* u Srbiji, to bi moglo značiti da je, barem za Konstantina Porfirogenita, Bosna smatrana regijom unutar granica Srbije.³ Car nikada nije napisao posebno poglavlje o Bosni, kao što je to učinio u slučaju Hrvatske, Srbije, Travunije, Zahumlja, Paganije i Duklje.⁴

* Rad prvobitno objavljen na engleskom jeziku pod naslovom „On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages“, u: *Spomenica akademika Marka Šunjića (1927-1998)*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 161-180. Ovdje se objavljuje u prijevodu uz ljubazno dopuštenje autora. Preveo i priredio Emir O. Filipović.

¹ Ustvari, prvi izdavač *De administrando imperio*, Johannes Meursius, izmislio je ovaj naslov 1611, iako car Konstantin Porfirogenit nije naslovio svoje djelo. Zanimljivo je da je dubrovački autor Mauro Orbini već 1601. godine imenovao Konstantinovo djelo: *Foedera, ivra, ac societates imperii Romani*; Usp. Orbini 1601, 181. Vidi, Živković 2006a. Vidi najnovija istraživanja u Goldstein 2008.

² *DAI*, c. 32.151. Vidi različita mišljenja o mogućoj ubikaciji ova dva grada Goldstein 2008, 104-106.

³ Postoji opsežna literatura o počecima Bosne: Klaić 1882, 42-45, mislio je da je Bosna bila samostalna regija još od doseljavanja Slavena. Isto mišljenje dijele Klaić 1989, 34; Goldstein 1995, 309. S druge strane, Rački 1881, 71-72; Čorović 1940, 121; Ćirković 1964, 39, misle da je Bosna u ranom srednjem vijeku, ustvari, bila dio Srbije. Nasuprot njih Šišić 1925, 463, je vjerovao da je od 850-ih do 950-ih godina najveći dio Bosne pripadao Hrvatskoj. Ovu tezu dalje razrađuje Čošković 1996, 15-18.

⁴ *DAI*, cc. 30-36.

Ukoliko pažljivo razmotrimo granicu između Srbije i Hrvatske, koju je također pribilježio Konstantin Porfirogenit u 30. poglavlju *De administrando imperio*, možemo vidjeti, *ex silentio*, da je on smatrao Bosnu samo regijom Srbije.⁵ Car je zapisao da Srbija graniči sa Hrvatskom na sjeveru i Bugarskom na jugu. Zapadne granice Srbije date su prema kneževinama (*arhontijama*)

Paganije, Zahumlja, Travunije i Duklje. Tu se Bosna ne spominje. Štaviše, zapisano je da Srbija i Hrvatska imaju zajedničku granicu na rijeci Cetini (*Tzentina*) i župi *Chlebeni* (današnje Livno).⁶ S obzirom na to da se ranosrednjovjekovna Bosna smatra zemljom oko gornjeg i srednjeg toka rijeke Bosne,⁷ zapadne granice Srbije sa ostalim slavenskim kneževinama situiranim na dalmatinskoj obali isključuju Bosnu kao samostalnu kneževinu. Na primjer, ukoliko je Bosna bila samostalna država, onda bi ona trebala imati zajedničku granicu sa Zahumljem i Travunijom. Prema *De administrando imperio* ove su dvije kneževine graničile na istoku sa Srbijom.

Međutim, iako Konstantin Porforogenit nije napisao posebno poglavlje o Bosni, bilo mu je zanimljivo spomenuti da se dva srpska grada

⁵ *DAI*, c. 30.117-119.

⁶ *DAI*, c. 30.116-117.

⁷ Približne granice ranosrednjovjekovne Bosne davali su mnogi stručnjaci; Klaić 1882, 15-16, i Prelog 1912, 8, su mislili da je prostor Bosne situiran u gornjem toku rijeke Bosne, da se na zapadu prostirao prema gornjem toku Vrbasa, na sjeveru do klanca u Vranduku, i da je dosezao lijevu obalu rijeke Drine na istoku. Čorović 1940, 3, je smatrao Bosnu regijom oko srednjovjekovne župe Vrhbosne (smještene na izvoru rijeke Bosne), koja se na sjeveru prostirala na područje ne dalje od Vrandučkog klanca i grada Doboja. Ćirković 1964, 39, je ograničio prostor ranosrednjovjekovne Bosne na dolinu rijeke Bosne.

ustvari nalaze u *maloj zemlji Bosni*. Pojam *horion* (χωρίον) je, za neke autore, bez ikakve sumnje, predstavljao *malu zemlju*, tj. regiju.⁸ Za urednike *De administrando imperio*, Jenkinsa i Moravcsika, to je bila teritorija (engl. *territory*), različita od zemlje (engl. *land*, grč. *χωρα*), iako nisu ponudili trag koji ih je doveo do ove razlike. Za druge kneževine: Srbiju, Hrvatsku, Zahumlje, Travuniju, Paganiju i Duklju – Konstantin piše *hora* (χωρα).⁹ Ovo bi mogao biti razlog zbog kojeg u *De administrando imperio* ne postoji poglavlje posvećeno Bosni: ona je samo regija, vjerovatno značajna regija, ranosrednjovjekovne Srbije.¹⁰ Važno je napomenuti da se Zahumlje, Travunija i Konavli nazivaju *horion* u dijelovima poglavlja o njima koja se odnose na *kastra oikoumena*.¹¹ Ova razlika, *hora* naspram *horion*, u nekim poglavljima, ali u različitim dijelovima, ne može se lako objasniti jer je Konstantin u slučaju Duklje i Paganije koristio pojam *hora* u oba dijela – u onom o imenu kneževine i njenoj kratkoj historiji, i u dijelu o njihovim *kastra oikoumena*.¹² Međutim, najvjerovatniji razlog za različitu upotrebu ovih pojmova trebao bi se tražiti u činjenici da su ova poglavlja ustvari bila samo nacrti, sačinjena od manje više sirovog materijala iz različitih izvora, pripremljena za detaljniju elaboraciju.¹³ Činjenica je da je Konstantin Porfirogenit koristio pojam *horion* u nekoliko slučajeva u *De administrando imperio*, i on je uvijek označavao selo.¹⁴ Samo u dijelovima posvećenim *kastra oikoumena* južnoslavenskih kneževina on taj termin koristi u drugom značenju. Najnovija istraživanja *De administrando imperio* i Konstantinovih izvora o Hrvatima i Srbima otkrila su važnu činjenicu da je ovaj izvor o Hrvatima/Srbima nekad pripadao sada izgubljenom latinskom izvoru, najvjerovatnije naslovljenom *De conversione Croatorum et Serborum*. Autor ovog djela bio je Anastazije Bibliotekar, najobrazovanija i najutjecajnija

osoba tadašnjeg Zapada.¹⁵ Kako smo već ranije obavili opsežna istraživanja o ovoj temi, ovdje ćemo samo predstaviti najvažnije tragove koji, bez ikakve sumnje, potvrđuju da je ista osoba koja je pisala *De conversione Croatorum et Serborum* ustvari napravila i grčki prijevod, a ta osoba mogla bi biti samo Anastazije Bibliotekar. On je ostavio zanimljiv trag o značenju pojma *oikoumena* za Latine i Grke.¹⁶ U svojoj poslanici papi Hadrijanu II 871. godine on kaže:

Verum cum apud Constantinopolim positus frequenter Grecos super hoc vocabulo reprehenderem et fastus vel arroganciae redarguerem, asserbant, quod non ideo oecumenicon, quem multi universalem interpretati sunt, diocerent patriarham, quod universi orbis teneat praesulatum, sed quod cuidam parti praesit orbis, quae a christianis inhabitatur. Nam quod Grece oecumeni vocatur, Latine non solum orbis, a cuius universitate universalis appellatur, verum etiam habitatio vel locus habitabilis nuncupatur.

Prijevod ovog teksta glasi:

Kada sam bio na dužnosti u Konstantinopolju, često sam prigovarao Grcima zbog ovog izraza, i nakon što sam ih prekorio, njihovu aroganciju i umišljenost, oni su tvrdili da svog patrijarha ne nazivaju oecumenicon, što mnogi pogrešno prevode kao univerzalni, zbog toga što vlada cijelim svijetom, nego zbog toga što vlada samo svijetom koji je nastanjen Kršćanima. Naime, ono što se na grčkom naziva oecumeni ne bi se smjelo na latinski prevoditi samo kao svijet, po čijoj univerzalnosti se patrijarh treba nazivati univerzalnim, jer ono također znači naseljeno i naseljivo mjesto.

Ovaj primjer jasno pokazuje da *oikoumena* nije samo predstavljala svijet naseljen Kršćanima, nego i svako mjesto u kojem su Kršćani živjeli.¹⁷

Anastazijevo autorstvo *De conversione Croatorum et Serborum* dokazano je njegovim jedinim shvatanjem izraza *kastra oikoumena*, koji nije poznat nijednom drugom srednjovjekovnom piscu. Konstantin spominje ovaj izraz u *De administrando imperio* tačno šest puta, i svaki put u onom dijelu koji počinje sa riječju *oti*. Ova je riječ obično najavljivala izvatke iz

⁸ Rački 1881, 66.

⁹ *DAI I*, cc. 31.1-2; 31.26; 32.1; 33.1-3; 34.1-3; 35.1-3; 36.1-3.

¹⁰ Vidi Ćirković 1998, 23.

¹¹ Za pojam *kastra oikoumena* vidi Živković 2008.

¹² Vidi i analizu Konstantinove upotrebe pojmova *horion* i *hora*, u: Goldstein 2008, 98-101.

¹³ Usp. Bury 1906, 524-525. To bi također moglo značiti da je Konstantin koristio najmanje dva izvora za poglavlja *De administrando imperio* posvećena Južnim Slavenima.

¹⁴ *DAI I*, cc. 32.122; 45.63, 136, 137, 161, 166; 53.500, 503, 504, 507, 608, 510; Usp. Goldstein 2008, 98.

¹⁵ O Anastaziju, vidi, Kelly 1996, 106-107; Louth 2007, 168; Chadwick 2003, 99.

¹⁶ O *De conversione Croatorum et Serborum*, vidi Živković 2010.

¹⁷ Perels – Laehr (eds.) 1928, 417.20-26.

Konstantinovog izvora. Činjenica je da se spisak gradova nalazi na samom kraju svakog poglavlja posvećenog kneževinama Južnih Slavena, osim 31. poglavlja, *O Hrvatima i zemlji u kojoj sada obitavaju*, gdje je smješten skoro na kraju poglavlja. Ali svaki put ono počinje sa posebnom riječju *oti*, što je obično značilo da je Konstantin prešao na drugi izvor ili da se vratio na onaj kojeg je koristio ranije.¹⁸ U svakom slučaju, ove konjunktive otvaraju dijelove teksta koji je ili direktno preuzet iz Konstantinovog izvora o datom pitanju, ili što je češće, dijelove bazirane na posebnom izvoru koje Konstantin prepričava.¹⁹ Konjunktura *oti* mogla bi biti trag koji upućuje na to da su imena *kastra oikoumena* pripadala istom izvoru, ali ih je Konstantin smjestio u poglavlja posvećena pojedinim slavenskim kneževinama. Štaviše, samo u 31. i 32. poglavlju, *O Hrvatima i zemlji u kojoj sada obitavaju* i *O Srbima i zemlji u kojoj sada obitavaju*, često se koristi izraz „u krštenoj Hrvatskoj/Srbiji“, poslije kojeg ponekad slijedi i pojam *kastra oikoumena*.²⁰ U pogledu drugih južnoslavenskih kneževina ne postoji razjašnjenje pojma *krštena* (zemlja). Ovo bi moglo značiti da je Konstantin koristio dva glavna izvora, nesumnjivo sličnog porijekla, za poglavlja *O Hrvatima* i *O Srbima*, koja sadrže pojam *krštena* (*Srbija/Hrvatska*). Shodno tome, to znači da je spisak gradova i drugih slavenskih kneževina bio sadržan u jednom od ovih izvora. Stoga nije bilo potrebe za ponavljanjem izraza *u krštenoj zemlji* Zahumlju, Travuniji, Duklji i Paganiji. Identična terminologija, ustvari, otkriva da su oba izvora sličnog, ako ne i potpuno istog porijekla, sa istom narativnom strukturom. Ova interpretacija je sukladna sa Konstantinovom tvrdnjom da su Pagani, Travunijani i Zahumljani potomci nekrštenih Srba, i zbog toga je spisak *kastra oikoumena* u tim kneževinama mogao biti stavljen u izvor posvećen Srbima. Iz tog razloga nije bilo potrebe da autor Konstantinovog izvora ponavlja izraz *u krštenoj zemlji*. Nedostatak ovih informacija za kneževine Zahumlja, Travunije, Paganije i Duklje samo potvrđuje da ove kneževine nisu bile jednako tretirane od strane autora koji je pisao poglavlja *O Srbima* i *O Hrvatima*. Ako je autor Konstantinovog izvora (Anastazije

Bibliotekar) namjeravao napisati odvojena djela o ovim kneževima, onda bismo trebali očekivati da je on barem jednom ponovio frazu *u krštenoj zemlji* Zahumlja, ili Travunije, ili Paganije, ili Duklje. Za Dukljane u 35. poglavlju Konstantin nije ponudio etničko razjašnjenje, ali ipak moramo očekivati da je spisak njihovih *kastra oikoumena* također pripadao istom izvoru povezanom sa Srbima.²¹ Štaviše, Konstantin *ex silentio* kaže da Dukljani nisu bili dio srpskog plemena, jer je rekao da su se Srbi naselili u regijama Zahumlja, Travunije i Paganije, ali nije spomenuo Duklju.²² Bitno je još jednom podvući da su Zahumlje i Travunija klasificirani kao *horion, mala zemlja*, ali je Duklja nazvana *hora, zemlja*.²³ Možemo primijetiti isti slijed i u slučaju Bosne – *horion*.

Konstantinov izvor o Hrvatima/Srbima, *De conversione Croatorum et Serborum*, sadržavao je podatke o gradovima koji su pripadali crkvenoj organizaciji Rimske crkve.²⁴ U tom istom izvoru su druge kneževine Južnih Slavena samo spomenute, ali samo u vezi sa crkvenim centrima, tj. gradovima. Konstantin je, pobuđen pojavom ovih kneževina, odlučio o njima napisati posebna poglavlja. Poglavlja od 33. do 36. zapravo predstavljaju Konstantinove prve verzije o ovim kneževinama, tj. nacрте u koje je namjeravao skupiti raznovrstan materijal vezan za njih. Zbog toga nema dosljednosti u upotrebi pojmova *hora* i *horion* u istim poglavljima. Grčka riječ *horion* mogla bi biti bliža latinskom pojmu *territorium*, koji označava teritorij, dok bi *hora* na latinskom bila bliža pojmu *regnum* (doslovno kraljevstvo, ali također sa širim značenjem države). Pošto je Konstantin doslovno transkribirao dijelove o *kastra oikoumena* iz svog izvora, moramo pretpo-

²¹ Smatralo se da je Konstantin zaboravio spomenuti srpsko porijeklo Dukljana; Usp. *FB II*, 63, n. 229. U hrvatskoj historiografiji ovo se uzimalo kao *ex silentio* dokaz da su Dukljani, zapravo, dio hrvatskog plemena; Usp. Koščak 1987, 380; Goldstein 1995, 32, 91.

²² *DAI I*, c. 32.21-23. Spisak *kastra oikoumena* Duklje je ustvari pripadao istom izvoru o Srbima, ali, s obzirom na to da Konstantin nije u istom izvoru pronašao Duklju kao zemlju u kojoj su se Srbi naselili tokom vladavine Heraklija I (610-641), nije ponudio etničku klarifikaciju za Dukljane.

²³ Paganija se također spominje kao *hora*, ali samo na početku 36. poglavlja; Usp. *DAI I*, c. 36.3. Isti slijed se može primijetiti u slučaju Travunije, spomenute skupa sa Konavlama, jer je spomenuta kao *hora* na početku 34. poglavlja; Usp. *DAI I*, c. 34.3. Isti je slučaj sa Zahumljem koje se naziva *hora* na početku 35. poglavlja; Usp. *DAI I*, c. 33.3.

²⁴ Živković 2008, 23-25.

¹⁸ Bury 1906, 525, 538.

¹⁹ Vidi, na primjer, *DAI I*, cc. 6.2-12; 7.3-17; 8.34-35; 13.3-8; 15.2-14; Usp. Katičić 1993, 132.

²⁰ *DAI I*, cc. 31.68, 71, 86; 32.149.

staviti da je upravo Anastazije primjetio razliku između Zahumlja, Travunije, Konavala i Bosne (*territorium*), nasuprot Hrvatske, Srbije, Paganije i Duklje (*regnum*).²⁵ Gradovi navedeni iza imena svake od ove četiri kneževine sadržavali su isti pojam koji bi označio tu kneževinu, i to je – *territorium*. Kao što je slučaj sa Hrvatskom, Srbijom i Dukljom, on je konstantno koristio pojam *regnum*.

Konstantin se, podstaknut pojavom imena ovih kneževina, odlučio pokušati pronaći više podataka o njima i tako načiniti posebne naslove pod koje bi mogao koncentrirati sve stavke o njima. U slučaju Paganije pronašao je etimološko objašnjenje imena Pagani i ažuriran izvještaj o otocima u njihovom posjedu. Za Zahumlje je pronašao u arhivima Konstantinopolja izvještaj o porijeklu arhonta Mihajla, sina Viševića, vjerovatno iz vremena kad je on osobno posjetio Konstantinopolj kako bi postao *anthypatos* i *patrikios*.²⁶ Za Travuniju je pronašao priču o braku između kćerke srpskog arhonta Vlastimira i Kraline, sina travunjanskog župana Beloja – koja je prvobitno pripadala 32. poglavlju o Srbima – i tu je priču smjestio u poglavlje o Travunjanima.²⁷ Za Dukljane je iskoristio priču o Dioklecijanu i kako je on, navodno, osnovao antički grad Doleklu (Duklju). Većinu ovih podataka, osim onih o Mihajlu Viševiću, Konstantin je pronašao u svom izvoru o Hrvatima/Srbima. Za Bosnu očito nije imao dodatnih podataka. Zbog toga nije napisao posebno poglavlje posvećeno Bosni.

Sada kad smo sigurni da su *kastra oikoumena* ustvari gradovi koji su pripadali crkvenoj organizaciji, onda grad na čelu svakog spiska predstavlja zapravo glavno crkveno središte u datoj zemlji. Ako primijenimo ovo na Bosnu, dobit ćemo krajnje zanimljiv rezultat – Dekatera je bila na čelu crkvene organizacije, a Desnik je bio jedina parohija te crkve. Iz toga proizilazi da, ako je Bosna imala sopstvenu crkvenu organizaciju, onda moramo pretpostaviti da je ona također bila i posebna kneževina, jer je, u smislu njenog

statusa, posmatrana na potpuno isti način kao i druge kneževine Južnih Slavena. Dakle, možemo zaključiti da je Bosna spomenuta u *De conversione Croatorum et Serborum* kao *territorium* u kojem se nalaze dva grada koja su pripadala crkvenoj organizaciji Rimske crkve.

Detaljno smo raspravljali o sastavu *De conversione Croatorum et Serborum* u našoj studiji *De conversione Croatorum et Serborum – A Lost Source*. Ovdje ćemo samo ponoviti najvažnije zaključke – ovo djelo je nastalo posebnom prilikom, tj. za Sabor pomirenja održan u Konstantinopolju od novembra 878. do marta 879. godine. Najkasnije informacije sadržane u tom djelu nisu prelazile 877. godinu, a autor je pisanje djela počeo nakon 874, kada je uobičajena nova politika pomirenja između Rima i Konstantinopolja. Stoga informacije o bosanskoj crkvi u okviru Rimske crkve, i *ex silentio* informacije o bosanskoj kneževini, trebaju poticati iz 877. godine. Ovaj novi pristup starim i mnogo puta interpretiranim podacima o Bosni otvara novu perspektivu za shvatanje misionarskog rada Rimske crkve.

U historiografiji se ustalilo mišljenje da je Bosna bila dio Srbije samo tokom vladavine srpskih arhonta Petra (892-917) i Časlava (934-943).²⁸ Međutim, znamo da su još dvije južnoslavenske kneževine postojale prije vremena Konstantina Porfirogenita: Konavli i Moravija. Konavli su postali dio Travunije nakon 868. a prije 930-ih godina, dok je Moravija svoju samostalnost izgubila tokom 840-ih godina.²⁹ Konstantin Porfirogenit spominje da su Konavli nekoć bili samostalna kneževina,³⁰ što bi moglo značiti da su taj status mogli izgubiti u nešto kasnijem vremenu – bliže 930-im nego 870-im godinama. Za Moraviju, kao nekoć samostalnu kneževinu, znamo samo iz *Spiska adresa pisama upućenih stranim vladarima* sačuvanoj u *De cerimoniis*.³¹ Iako su Moravljane vjerovatno pokorili Bugari tokom 840-ih godina, ta je regija sačuvala svoje prijašnje granice, jer je biskup Moravljana, Agathon, spomenut 879.³²

Stoga su, u dva djela Konstantina Porfirogenita, zasnovanim na različitim izvorima, sačuvane informacije o južnoslavenskim kneževinama

²⁵ U dijelu o *kastra oikoumena* u poglavlju o Paganiji Konstantin nije koristio nikakav pojam da označi tu zemlju; Usp. *DAI I*, c. 36.14.

²⁶ *Patrikios* je samo mogao biti promoviran u Konstantinopolju; Usp. *De Cerimoniis I*, 244.4-251.14. O ceremoniji postavljena za *anthypatos*, vidi, *De Cerimoniis I*, 255.10-257.8.

²⁷ Vidi: Živković 2010.

²⁸ Jireček 1911, 120-122; Runciman 1929, 205; Goldstein 1995, 308; Novaković 1964, 176; Čošković 1996, 19-20.

²⁹ Vidi, Živković 2007, 242-244.

³⁰ *DAI I*, c. 34.15-18.

³¹ *De cerimoniis I*, 691.8-11.

³² Mansi (ed.) 1960, XVII, col. 373.

koje su postojale u prethodnim vremenima i nestale kao samostalne kneževine prije 930-ih godina i vremena Konstantina Porfirogenita. Pošto za Bosnu, kao samostalnu kneževinu, takvi podaci ne postoje, ni u *De administrando imperio* ni u *De cerimoniis*, moguće je reći da Bosna nije bila samostalna kneževina u periodu između 840-ih (najranije moguće vrijeme nastanka *Spiska adresa pisama upućenih stranim vladarima* sačuvane u *De cerimoniis*) i 950-ih godina.

Dobro je poznato da je franački pisac Einhard prvi spomenuo Srbe, koji vladaju velikim dijelom Dalmacije.³³ Prema njemu je 822. godine pobunjeni knez Panonskih Slavena, Ljudevit, napustio svoj glavni grad i utvrdu Sisak, i potražio utočište kod Srba. Tu je, nakon kratkog vremena, ubio jednog od srpskih vojvoda i uzeo njegov grad: *Liudewitus, Siscia civitate relicta, ad Sorabos quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto, civitatem eius in suam redegit dicionem.*³⁴ Predio u koji je Ljudevit pobjegao i našao utočište ne bi trebao biti isuviše daleko od Siska.³⁵ Vjerovatno je da je Ljudevit bio u mogućnosti putovati Savom istočno, i doći do Srba negdje kod ušća Vrbasa u Savu. Kako Konstantin tvrdi da je grad Salines, današnja Tuzla, pripadao Srbiji, zaključak koji se zasniva na ovim podacima, po kojima je prostor na desnoj obali rijeke Save bio dio ranosrednjovjekovne Srbije, ima smisla. Međutim, treba imati na umu da ranosrednjovjekovna Bosna nije obuhvatala ovu sjevernu regiju, koja će postati dijelom Bosne tokom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka.³⁶

Sto i trideset godina nakon Einharda, Konstantin Porfirogenit obilježio je granice Hrvatske na sljedeći način: *Od rijeke Cetine počinje zemlja Hrvatska i pruža se prema Primorju do granica Istre, odnosno do grada Labina i sa brdske strane u izvjesnoj mjeri pruža se i dalje od provincije Istre, a prema Cetini i Livnu graniči sa Srbijom. Zemlja*

³³ Dalmacija, koju spominje Einhard, jeste nekadašnja rimska provincija Dalmacija, a ne uski pojas zemlje uz Jadransko more kako se smatrala kasnije u srednjem vijeku ili u današnje vrijeme; vidi, Rački 1881, 109.

³⁴ Pertz (ed.) 1826, 209.15-17.

³⁵ Špekulacije da je Ljudevit otišao u grad Srb u Lici umjesto Srbima, koje čini Klaić 1971, 211-212, i koje usvaja Goldstein 1995, 168-169, nisu osnovane, kao što je to pokazao Katičić 1990, 67.

³⁶ Vidi, Mrgić 2008, 52-54.

*Srbija leži ispred svih ostalih zemalja, sa sjevera se graniči sa Hrvatskom a sa juga Bugarskom.*³⁷

S obzirom na to da *De administrando imperio* sadrži informacije o regijama Krbave, Like i Gacke, kojima vlada ban, kao dijelovima Hrvatske, sjeverozapadna granica Srbije trebala bi ići desnom obalom rijeke Vrbas.³⁸ Međutim, Einhardovo spominjanje lokalnog srpskog *dux*-a (vjerovatno izvorno nazvanog županom) nameće zaključak da je zemlja Bosna bila unutar granica Srbije. Sve postaje mnogo jasnije ako ispratimo istočne granice Hrvatske, Paganije, Zahumlja, Travunije i Duklje: naime, sve su ove kneževine graničile sa Srbijom na istoku.³⁹ Spisak hrvatskih župa, također sačuvan u *De administrando imperio*, baca više svjetla na ove granice jer je župa Pliva bila najistočnija hrvatska župa prema Srbiji.⁴⁰ Na taj način je granica između Hrvatske i Srbije pratila planinsko gorje od jugoistoka prema sjeverozapadu: Čvrstica – Vranj – Ljubuša – Raduša, a zatim duž toka rijeke Vrbas do Save. Tako je područje istočno od ovog planinskog gorja pripadalo Srbiji, a bosanska regija bi trebala biti unutar Srbije. Međutim, ovaj zaključak vrijedi samo za vrijeme iz kojeg potiče Konstantinov izvor. Pošto također ne znamo na osnovu koliko izvora je Konstantin zasnivao svoje izlaganje o Srbima, Hrvatima i drugim južnoslavenskim kneževinama, niti znamo iz kojeg perioda oni potiču, cijela slika o granicama između ovih kneževina ostaje mutna. Čini se, prema našoj analizi *kastra oikoumena*, da je jedan od Konstantinovih izvora sastavljen oko 877. godine, i da bi iz istog vremena trebao biti

³⁷ *DAI I*, c. 30.113-119.

³⁸ Ova granica ovisi o razumijevanju toga gdje su se nalazile istočne župe Hrvatske. Glavnu prepreku predstavlja smještaj župe Pesenta. Obično se uzima da se ova župa nalazila na području od Grahovskog polja na jugoistoku do dolina Unca i Une na sjeverozapadu; Usp. cf. *DAI II*, 121; Goldstein 1995, 153. To je neuobičajeno velik teritorij za jednu srednjovjekovnu župu. Međutim, Lucius 1718, lib. I, 47, je riješio problem župe Pesente, predloživši njenu lokaciju oko današnjeg grada Knina. Ovo se također može vidjeti u dokumentu iz 1185. godine povezanom za crkvenu organizaciju Splitske nadbiskupije; Usp. CD II, No 189: *Tiniensis episcopus habeat sedem suam in Tenin et habeat has parochias: Tenin campum, Verchreca, Pset.*

³⁹ *DAI I*, c. 30.97-104.

⁴⁰ *DAI I*, c. 30.90-91. Ključnu grešku napravio je Klaić 1882, 21-22, razumijevši da je župa Pliva bila oko današnjeg grada Jajca. Njegovo mišljenje je kasnije preovladalo u historiografiji. Župa Pliva je, zapravo, bila južno od Jajca, protežući se gornjim i srednjim tokom rijeke Plive; Usp. Mrgić-Radojčić 2002, 32.

i spisak hrvatskih župa.⁴¹ Granice južnoslavenskih kneževina su najvjerojatnije zapisane oko 870, kada je car Vasilije I preoblikovao političke odnose između Bizanta i Južnih Slavena.⁴²

Važno je napomenuti neke političke događaje koji su se desili u Srbiji tokom druge polovine 9. stoljeća i prvih decenija 10. stoljeća, koji također ukazuju na to da su Srbija i Hrvatska bile granične zemlje. Naime, srpski knez (*archontopoulos*) Petar pobjegao je u Hrvatsku (oko 860-ih), a potom je iz Hrvatske, mnogo kasnije (892), preuzeo vlast u Srbiji; kada je Petar svrgnuo s vlasti arhonta Pribeslava, ovaj drugi je također pobjegao u Hrvatsku sa svojom braćom Branom i Stefanom; Arhont Zaharija išao je istim putem bježeći ispred bugarskih napada.⁴³ Čini se da su i neki obični ljudi iz Srbije također pobjegli u Hrvatsku nakon što su im Bugari zaposjeli zemlju 926. godine.⁴⁴ Postoji važna zabilješka koju je sačinio Konstantin, jer je rekao da je Paganija *u to vrijeme* (oko 896) bila pod vlašću arhonta Srbije, Petra.⁴⁵ Ovo ne može imati drugo značenje nego to da Paganija prethodno nije bila pod srpskom vlašću, što ustvari i potvrđuje neovisni pisac, Ivan Đakon.⁴⁶ Shodno tome, Paganijom nije vladao srpski arhont ni u vrijeme Konstantina VII Porfirogenita.

U 13, 30. i 40. poglavlju *De administrando imperio* nailazimo na granice Ugarske, Hrvatske i Srbije. U 13. poglavlju tvrdi se da: *na planinskoj strani Hrvati graniče s Turcima (tj. Ugrima);*⁴⁷ a u 40. poglavlju: *susjedi Turaka su, na istočnoj strani Bugari, gdje rijeka Istros, također zvana i Dunav, teče između njih, na sjevernoj Pečenezi, na zapadnoj Franci; i na južnoj strani, Hrvati.*⁴⁸ U 30. poglavlju *De administrando imperio*, postoji kratak opis granica Srbije: *Zemlja Srbija leži ispred svih ostalih zemalja, sa sjevera se graniči sa Hrvatskom a sa juga Bugarskom.*⁴⁹

⁴¹ Vidi Živković 2010.

⁴² Živković 2010.

⁴³ Za hronologiju srpskih vladara spomenutih u *DAI*, vidi, ISN I, 156-157 (S. Ćirković).

⁴⁴ *DAI I*, c. 32.61-62; 70-73; 119-120; 124-125.

⁴⁵ *DAI I*, c. 32.83-85.

⁴⁶ Berto (ed.) 1999, II, 40 (ca. 830); III, 16 (ca. 876); III, 33 (887); IV, 6 (948). Prema Ivanu Đakonu Paganija je bila samostalna kneževina najmanje do 887. i sigurno nakon 948. godine.

⁴⁷ *DAI I*, c. 13.7-8.

⁴⁸ *DAI I*, c. 40.41-44.

⁴⁹ *DAI I*, c. 30.11-119. Primjećuje se da je Srbija *ispred svih ostalih zemalja*, što označava viđenje posmatrača iz Konstantinopolja.

Ova tri primjera o granicama između Ugarske, Hrvatske i Srbije pokazuju da se četiri strane svijeta ne podudaraju sa današnjim shvatanjem. Očigledno je da je sjever, za Konstantina Porfirogenita, morao biti više prema sjeverozapadu, te da i ostale strane svijeta trebaju slijediti ovu devijaciju. Stoga se, u pogledu granica između Srbije i Hrvatske, treba čitati *na sjeverozapadu* umjesto *sjeveru*, i isto tako u pogledu granica između Hrvatske i Ugarske, *na jugoistoku* umjesto *jugu*. Štaviše, sve ove granice potiču iz vremena nakon 896. godine, jer su se Ugri u toj godini naselili u Panoniji i spominju se u *De administrando imperio* kao referentna tačka u smislu hrvatskih granica. Očito je da su granice koje spominje Konstantin crpljene iz hronološki udaljenih izvora.

Suprotstavljanje Einhardovih i Porfirogenitovih spisa nudi nam nesiguran odgovor na pitanje: da li je Bosna bila dijelom Srbije samo tokom vladavine arhonta Petra i Časlava ili da li je ona, ustvari, bila dijelom Srbije od sedmog stoljeća i srpskog naseljavanja u Dalmaciji. Iz uvoda u 32. poglavlje *De administrando imperio* saznajemo da su Srbi smješteni u *sadašnju Srbiju, i Paganiju, i tako-zvanu zemlju Zahumljana i Travunjana, i zemlju Konavljana.*⁵⁰ Bosna tu nije spomenuta ni kao regija Srbije, ni kao samostalna kneževina. Bosna, što je još zanimljivije, nije ni dodirnula Konstantinov, inače radoznali, um.

Sljedeći podaci o Bosni potiču iz 1150. godine. Bizantski pisac Ivan Kinam spomenuo je da *rijeka Drina odvaja Bosnu od ostale Srbije* (τῆς ἄλλης Σερβικῆς διαίρει), *i ljudi tamo imaju poseban način upravljanja.*⁵¹ Kinam je ostavio dva važna traga u jednoj rečenici. Prvo, on *ex silentio* potvrđuje pisanje Konstantina Porfirogenita tako što kaže da rijeka Drina odvaja Bosnu *od ostale Srbije* – što znači da je Bosna ranije bila dio Srbije. Drugo, tako što je rekao da ljudi u Bosni imaju svoje sopstveni način upravljanja, on je potvrdio da je do sredine 12. stoljeća Bosna već bila formirana kao samostalna kneževina. Sličnu tvrdnju u kojoj je sačuvan odjek prijašnje geopolitičke situacije može se pronaći u povelji pape Urbana III iz 28. marta 1187. godine: *Regnum Seruilie quod est Bosna.*⁵² Stoga je između 950. i 1150. godine slijed zbivanja doveo do uspostave nove geo-

⁵⁰ *DAI I*, c. 32.21-27.

⁵¹ Meineke (ed.) 1836, 104.6-10.

⁵² *CD II*, No 199.

političke situacije u regiji između rijeke Drine i dalmatinskog zaleđa. Međutim, ne znamo kada, kako i zašto se to desilo.

Pop Dukljanin, Ruđer, opisao je (oko 1300) u svojoj *Gesta regum Sclavorum* geopolitičku podjelu mitskog slavenskog kraljevstva, iako je pisao o mnogo ranijem vremenu.⁵³ On je rekao da je Srbija podijeljena u dva dijela. Prvi dio se zove Bosna i on se prostire od rijeke Drine do *montem Pini* na zapadu.⁵⁴ Drugi se zove Raška i on se prostire od Drine do rijeke Lab.⁵⁵ Ova geopolitička podjela se zasniva na stanju iz vremena oko 1300. godine, i Ruđer ju je samo iskoristio da opiše geopolitičku situaciju mnogo ranijih vremena – skoro mitskih. Njegov opis Srbije, podijeljene u dvije odvojene regije, Bosnu i Rašku, slaže se sa izlaganjem Anonimnog pisca iz 1308. koji jasno tvrdi: *Regnum enim [hoc] uidelicet Rasie duas habet partes, prima quae est principalis dicitur Rasia ... Continet enim pars tres prouincias scilicet Kelmiam, Doioclam ... et maritimam regionem; Secunda pars huius regni uocatur Seruia ... Continet [enim] in se tres prouincias uidelicet Bosnam, Maciam, et Marciam.*⁵⁶ Stoga Ruđerov izvještaj nije realan za period ranog srednjeg vijeka. To je bila njegova konstrukcija smišljena za potrebe njegovog djela, zasnovana na situaciji koja mu je bila suvremena.

Srpski arhont Časlav, spomenut od strane Konstantina Porfirogenita, najvjerojatnije je identičan sa srpskim arhontom Časlavom kojeg opisuje Ruđer. Štaviše, on nam nudi neobično opširan izvještaj o Časlavljevoj vladavini. Ruđer zna da je Časlav porazio Ugre u mjestu zvanom *Civelino* u župi Drini. Selo sličnog imena (Cvilin) i danas postoji blizu današnjeg grada Foče. On također spominje da se izvjesni Tihomil istakao u borbi, i da mu je Časlav, za nagradu, povjerio upravu nad župom Drinom, kao i kćerku bana Raške za suprugu. On zatim piše o posljednjim

danima Časlava, njegovoj bici protiv Ugara u području Srema na obalama Save, gdje je bio uhvaćen i okovan lancima ugušen u toj rijeci.⁵⁷

Poslije ovih događaja, Ruđer zaključuje da se država raspala. Župani su vladali neovisno u svojim zemljama, i nakon smrti raškog bana Tihomil postaje veliki župan.⁵⁸ Nakon smrti Časlava, posljednjeg od vladara koji su poticali iz vremena dolaska Srba na Balkan, vladajuća dinastija je prestala postojati i pojavile su se razmirice među županima. Bitno je napomenuti da Konstantin Porfirogenit ne zna šta se dešavalo u Srbiji tokom kasnih 940-ih godina. On spominje Časlava kao vladara suvremenog caru Romanu I Lakapenu (920-944), ali ne i samom sebi (945-959).⁵⁹

Ruđerovo daljnje izlaganje je prekriveno legendom o Radoslavu Belu, koja je bila uvrštena u ovaj dio *Gesta regum Sclavorum* jer je autor vjerovao da ona tu pripada.⁶⁰ Međutim, nakon što je završio sa legendom o Belu, nastavio je izlaganje od Tihomilove smrti. Tokom ovog nemirnog perioda, Ruđer spominje rat Hrvatske i Duklje protiv bosanskog bana.⁶¹ Brat hrvatskog vladara Krešimira opustošio je zemlje Uskoplja, Luke i Plive.⁶² Ove su zemlje, izgleda, u to vrijeme bile pod vlašću bana Bosne, jer Ruđer tvrdi da je tada bosanski ban pobjegao ugarskom kralju.⁶³ Nakon ovog uspjeha, Krešimir je pokorio cijelu Bosnu, i nakon smrti njegovog djeda (s majčine strane), on je vladao i Hrvatskom.⁶⁴

Ruđeru je očigledno da se slijed ovih događaja zbilo nekoliko godina prije smrti bugarskog cara Petra (969), jer naredni pasus svog *Gesta regum Sclavorum* počinje sa: *Eo tempore defunctus est Bulgarorum imperator Petrus.*⁶⁵ Drugim riječima, Petar je umro u vrijeme Krešimirove

⁵³ Pop Dukljanin se obično u historiografiji smatra autorom iz druge polovine 12. stoljeća; vidi: Šišić (ed.) 1928, 105; Mošin (ed.) 1950, 23; Peričić 1991, 170-171. Najnovija istraživanja pokazuju da je on zapravo bio autor sa samog kraja 13. stoljeća (ca. 1296-1300); vidi, *GRS I-II*, 362-365. O autoru *Gesta regum Sclavorum*, Ruđeru, vidi *GRS II*, 350-372.

⁵⁴ *GRS I*, 58.2-8. Za *Mons Pini* vidi, Rački, 1881, 96. To je moderna Borova Glava u blizini današnjeg grada Livna (župa Chlebiana u *DAI I*, c. 30.91, i grad Chlebena u *DAI I*, c. 31.69.)

⁵⁵ *GRS I*, 68.8-12.

⁵⁶ Górká (ed.) 1916, 29.10-30.1; 31.12-15.

⁵⁷ *GRS I*, 90.11-94.25. Pisac iz sredine 16. stoljeća, Ragnina 1883, 173, kaže da je Časlav bio ubijen zajedno sa svoja dva sina. O relevantnosti ove priče o Časlavu, vidi *GRS II*, 198-202.

⁵⁸ *GRS I*, 106.5-7.

⁵⁹ *DAI I*, c. 32.141-145.

⁶⁰ Objašnjenje ove legende daje Živković 2004a.

⁶¹ *GRS I*, 114.11-21. Ovo izlaganje se u potpunosti zasniva na legendarnim pričama; Usp. *GRS II*, 244-246.

⁶² *GRS I*, 114.23-24. Za lociranje ovih župa, vidi Mrgić 2002, 184-206.

⁶³ *GRS I*, 114.24-116.1. Inspiracija za ovog legendarnog bana mogla bi se zasnivati na autentičnoj priči o bosanskom banu Boriću koji je pobjegao u Ugarsku oko 1163. godine; Usp. Živković 2006b, 153-163.

⁶⁴ *GRS I*, 116.4-5.

⁶⁵ Ibidem.

vladavine u Hrvatskoj i Bosni. Stoga se osvajanje Bosne od strane hrvatskog vladara desilo nekoliko godina ranije, oko 960, i shodno tome trebalo bi biti pripisano hrvatskom knezu Krešimiru.⁶⁶

Važno je napomenuti da Ruđerovo izlaganje o osvajanju Bosne od strane hrvatskih vladara ne nalazi potvrdu u službenim titulama hrvatskih vladara. Natpis: ...CLV DUX HROATOR(um) IN TE(m)PUS DIRZISCLV DUCE(m) MAGNU(m),⁶⁷ u vladarskom naslovu spominje samo Hrvate (Hrvatsku). U povelji Krešimira II iz 969. godine u njegovom se naslovu Bosna ne spominje: *Ego Cresimirus, dei gratia Croathorum atque Dalmatinorum rex.*⁶⁸ Međutim, moramo biti svjesni činjenice da je autor *Gesta regum Sclavorum* bio inspiriran događajem koji se desio u njegovo vrijeme, kada je Pavle Šubić napao Bosnu, najvjerovatnije u području Donjih Kraja, koji su se sastojali od župa Uskoplja, Luke i Plive, kako bi opisao političku situaciju iz mnogo ranijeg vremena. Ovo znači da događaji vezani za bana Bosne, Hrvatske i Raške, koji se mogu pronaći u ovom dijelu *Gesta regum Sclavorum*, predstavljaju samo plod Ruđerove mašte.⁶⁹

Činjenica je da je Bizant, po prvi put nakon početka 7. stoljeća, upravljao većim dijelom biv-

šeg Ilirika samo tokom kratkog perioda između 971. i 976. godine. Car Ivan I Cimisk (969-976) je pokorio Bugarsku i njegovi su generali nastavili sa operacijama u zaleđu prema Srbiji. *Gesta regum Sclavorum* nam nudi ove podatke na osnovu dva različita odlomka iz Historije Jovana Skilice.⁷⁰ Ruđer jednostavno kaže da je nakon što se car vratio u Konstantinopolj (*ad polatiam suam*), *hi autem qui praeerant exercitui, venientes cum exercitu, ceperunt totam Rassam provinciam.*⁷¹ Osvajanje Srbije potvrđuje pečat katepana Rasa, datiran u 970-e godine.⁷²

Međutim, već od 1009. godine Ruđerovo izlaganje možemo pratiti sa nešto više sigurnosti.⁷³ On piše da se bugarski car Samuilo, nakon ofanzive u Dalmaciji, vratio kući kroz Bosnu i Srbiju. Ovo bi moglo imati ili geografske ili političke konotacije. U oba slučaja postoji dovoljno mogućnosti da zaključimo da tu srećemo dvije odvojene teritorije, ili geografski ili politički. Ovaj zapis je bio dio djela *Vita sancti Vladimiri*, i Ruđer ga je uvrstio u svoju *Gesta*.⁷⁴

Čini se da se Bosna i Raška spominju u ovom poglavlju *Gesta regum Sclavorum* kao političke jedinice. Naime, nakon 1018, kada Bizant uspostavlja kontrolu na sjeveru sve do rijeke Save, Ruđer spominje izvjesnog Ljutovida kao velikog župana Raške. Njegova je kćerka bila supruga travunjskog vladara Dragimira, strica pokojnog dukljanskog kralja Vladimira. Zanimljivo je da je ona imala stričeve u Bosni, gdje se zapravo sklonila nakon nasilne smrti njegovog muža. To znači da je Ljutovid bio oženjen sestrom bosanskog bana.⁷⁵ Ovo bi isto tako moglo značiti da tu susrećemo dinastičke veze između vladarskih kuća Bosne i Raške. Iz toga također proizilazi da su obje kneževine posebne političke jedinice. Međutim, ovaj dio *Gesta regum Sclavorum* mogao bi sadržati i izlaganje zasnovano na autorovoj

⁶⁶ Golstein 1995, 303, misli da je Krešimir II vladao oko 949-969; Usp. *DAI II*, 130. Naučna rasprava o vladavini Krešimira I, Miroslava i Krešimira II nije zaključena. Vjerujemo da je Konstantin Porfirogenit pisao o istom Krešimiru I u *De administrando imperio*, ne o Krešimiru I i Krešimiru II, kako se to obično razumijevalo u historiografiji. U *DAI I*, c. 31.42-44, otac kneza Krešimira je Trpimir. Trpimir je poznat iz izvora. On se uspješno borio protiv stratega Dalmacije 846-848; Usp. Katić 1932, 10. On je također porazio Bugare u ranim 850-im (853); Usp. *DAI I*, c. 32.60-64. Ovi uspjesi hrvatskog kneza idu uz tvrdnju koja se može naći na kraju 31. poglavlja *De administrando imperio*, da su Hrvati imali moćnu vojsku do vladavine arhonta Krešimira. Usp. *DAI I*, c. 31.75-76. Također se potvrđuje u *DAI I*, c. 31.62-64, da su Hrvati i Bugari često razmjenjivali poklone. Ovo znači da je Hrvatska moć trajala prilično dugo, tj. tokom vladavine Trpimira i njegovog sina Krešimira. Stoga se izvještaj o padu moći Hrvata na kraju 31. poglavlja *De administrando imperio* odnosi na 870-e prije nego na 940-e godine. U tom slučaju, Konstantinovo 31. poglavlje *De administrando imperio* ne opisuje suvremenu situaciju u Hrvatskoj. Konstantin Porfirogenit nije čak ni znao broj hrvatskih trupa i flote u svoje vrijeme, jer je u svom tekstu na predviđenom mjestu ostavio prazan prostor (tekst nije uopće oštećen). Usp. *Codex Parisinus gr. 2009*, fol. 92r.

⁶⁷ Goldstein 1995, 332.

⁶⁸ *CD I*, No 28. Ova je povelja prijepis iz 29. juna 1397. godine.

⁶⁹ *GRS II*, 245-246.

⁷⁰ Beck – Kambylis – Keydell (eds.) 1973, 328.57-64; 332.59-67.

⁷¹ *GRS I*, 116.5-10.

⁷² John, *imp. protospatharios and katepano of Rassis*; Usp. Nesbitt – Oikonomides 1991-1996, I, No 33.1.

⁷³ Za hronologiju, vidi: Živković 2002.

⁷⁴ Novaković 1893, 203, je mislio da je Život sv. Vladimira izvorno napisan na slavenskom; Jireček 1952, I, 118, je vjerovao da je Život sv. Vladimira napisan na latinskom; Šišić 1928, 123-124, je tvrdio da takvo djelo nije nikad ni postojalo. Međutim, Ingam 1990, 876-896, je uvjerljivo pokazao da je latinski original *Vita sancti Vladimiri* postojao u 11. stoljeću.

⁷⁵ *GRS I*, 140.19-23.

mašti, jer je morao praviti poveznice između svojih izvora – *Vita sancti Vladimiri* i kratke Historije dukljanskih vladara, napisane na slavenskom (oko 1200), koju je iskoristio skoro doslovno za posljednjih deset poglavlja svojih *Gesta*.⁷⁶

Godine 1040, tokom ustanka Stjepana Vojslava iz Duklje protiv Bizanta, car je naredio raškom županu, bosanskom banu i zahumskom knezu da skupe svoje vojske protiv pobunjenika.⁷⁷ Ovo znači da je već do 1040. Bosna bila samostalna država pod nominalnim sizerenstvom Bizanta. Šta je još važnije, Ruđer, od ove tačke, kao što smo već ranije predložili, zasniva svoje izlaganje na autentičnom izvoru sastavljenom oko 1200. godine u Duklji.⁷⁸ Od tog momenta nadalje, njegovo djelo postaje daleko bolji izvor, a njegova priča mnogo vjerodostojnija.

Mogli bismo pretpostaviti, na osnovu fragmentarnih dokaza iz izvora, da se postanak srednjovjekovne bosanske države treba smjestiti u period između oko 950. (mogući nemiri u Srbiji nakon smrti arhonta Časlava) i 1009. godine (pohod Saumila protiv Bosne). Drugim riječima, to je bio proces koji je mogao početi Bizantskim zaposjedanjem Balkana nakon rata s Bugarskom (1018), i posljedica ovog novog bizantskog administrativnog sistema. Međutim, ovaj zaključak vjerovatno važi za vrijeme između oko 976. i 1040. godine, ali nismo još ponudili zaključke o Bosni prije ovog perioda.

Sada možemo pokušati konfrontirati sve rezultate do kojih smo došli u našoj analizi različitih izvora o Bosni i drugim južnoslavenskim kneževinama. Ključni izraz, *kastra oikoumena*, trebao bi nam ukazati na to da je Bosna bila samostalna kneževina prije oko 877. godine. S druge strane, opis granica između Hrvatske i Srbije, kao i opis granica Zahumlja i Travunije sa Srbijom, isključuju Bosnu kao samostalnu državu oko 870. sve do vremena Konstantina Porfirogenita. *Spisak adresa pisama upućenih stranim vladarima iz De cerimoniis*, također isključuje Bosnu kao samostalnu kneževinu nakon oko 840. godine, tj. naj-

ranijeg mogućeg vremena iz kojeg je ovaj spisak mogao poteći. Konačno, Einhardovo spominjanje Srba, *koji su držali veliki dio Dalmacije* 822. godine, potvrđuje da su Srbi živjeli u nekadašnjoj rimskoj provinciji Dalmaciji i da su bili politički organizirani. Ovo bi moglo značiti da se i Bosna morala smatrati dijelom Srbije.⁷⁹ Konfrontirajući sve ove podatke, možemo zaključiti da je Bosna mogla biti samostalna kneževina još prije 822, i da su njom vladali arhonti Srbije od tada pa sve do oko 950. godine. Međutim, *kastra oikoumena* su pripadala Rimskoj crkvi, i taj spisak je bio pri ruci sastavljaču *De conversione Croatorum et Serborum* u Rimu, tako da se osnivanje najranije crkvene organizacije na ovom tlu ne može pripisati Francima.⁸⁰ Postoji također nekoliko latinskih natpisa iz ranog srednjeg vijeka koji se moraju uzeti u razmatranje. Natpis pronađen na ruševinama crkve sv. Petra u Rapovini kod Livna (u to vrijeme Livno se nalazilo u Hrvatskoj) ... *ferre dignatus est at honore[m] beati Petri Ap[osto]l[i] p[ro] remedio anime sue*.⁸¹ Drugi natpis pronađen u Vrbi kod Glamoča, sa sličnim tekstom, datiran u 9. ili 10. stoljeće (u to vrijeme taj je predio bio dio Hrvatske).⁸² Približno istom vremenu pripada i natpis pronađen u ruševinama crkve u Drenovi kod Prijepolja (Srbija): ... *te Criste auctore pontifex*.⁸³ Preovladavanje latinskog jezika na natpisima iz ranosrednjovjekovne Hrvatske, Srbije i Bosne, sigurno upućuje na jedinstven zaključak da se kršćanstvo širilo na ovim prostorima mnogo prije Metodijevog misionarskog rada među Slavenima, što je najviše bila zaslu-

⁷⁹ Najveći problem je to što ne znamo ništa o ranosrednjovjekovnom srpskom društvu. Ne znamo ko su bili Srbi, kako su se odnosili prema romaniziranom stanovništvu, ili u kakvim su odnosima bili kneževi Srbije sa vladarima drugih južnoslavenskih kneževina. Na primjer, srpski knez kojeg je ubio Ljudevit Panonski mogao bi biti vojni zapovjednik, regionalni vladar pod kontrolom arhonta Srbije ili Bosne, ili samostalni vladar Bosne.

⁸⁰ Postoje neki zanimljivi nalazi iz Bosne: fibula sa natpisom (druga polovina 8. stoljeća) iz Gornjih Vrblijana kod Ključa u današnjoj Zapadnoj Bosni: *Sanctus, sanctus, sanctus, Dominus Deus Sabaoth. Tegis faber me fecit*. Rad franačkih misionara potvrđuju i određene arhitektonske osobine crkve u Vrucima na izvoru rijeke Bosne, datirane u 9-10. stoljeće; vidi, Basler 1991, 4-5.

⁸¹ Vego 1970, No 259; Kovačević 1955, 135.

⁸² Basler 1991, 5.

⁸³ O ovome se natpisu mnogo raspravljalo, vidi, Živković 2004b, 139, n. 448. Arheološka iskopavanja potvrdila su da je ispod crkve datirane u 13. stoljeće postojala i predromanska crkva; Usp. Vulović 1980.

⁷⁶ Za nedosljednost izlaganja u *Gesta regum Sclavorum* o ovim događajima, vidi, Živković 2006b, 76-79. Za detaljnu analizu autorovih izvora, vidi, *GRS II*, 321-325.

⁷⁷ *GRS I*, 144.22-146.1.

⁷⁸ *GRS II*, 309-310. Ovaj izvor je prvobitno bio napisan za Vukana, najstarijeg sina velikog župana Stefana Nemanje, kako bi podržao njegove pretenzije na srpski kraljevski naslov.

ga Rimske crkve. Prema povelji pape Zaharija (741-752) upućenoj dubrovačkom biskupu 16. juna 743, sačuvanoj u prijepisu iz 12. stoljeća, i prvi put spomenutoj u falsificiranoj povelji pape Kaliksta II (1119-1124) iz 1120, dubrovačkom biskupu (nadbiskupu u falsifikatu) su izvorno bila data crkvena prava nad Zahumljem, Travunijom i Srbijom.⁸⁴ Tu Bosna nije spomenuta iz najmanje dva moguća razloga: 1. Bosna je bila dio Srbije, ili 2. Bosna se smatrala dijelom splitske biskupije/nadpiskupije u to vrijeme, i shodno tome, bila je samostalna kneževina. Potonja opcija čini se vjerovatnijom. Naime, moramo voditi računa da je u 530-im godinama splitska crkva proširila svoja prava nad regijama na kojima će kasnije biti smještena ranosrednjovjekovna Bosna: biskupije Bistua (Zenica ili Vitez) i Martar (Mostar ili Konjic).⁸⁵ Slabo očuvani dokumenti iz Prvog i Drugog splitskog koncila, održanih 925 i 928. godine, nisu spominjali Bosnu, jer je Bosna tada bila dio Srbije i pod bugarskim političkim utjecajem.⁸⁶ Iz povelje pape Paskala II (1099-1118) kojom je posvetio Krešencija za splitskog nadbiskupa 1102. godine ne možemo zaključiti koje su teritorije bile pod crkvenom upravom splitske crkve, jer papa samo kaže: ... *confirmamum ciuitatis Salonitane dioecesim cum omnibus suis appendiciis, parochiam Maronie, et quidquid episcopali vel metropolitano iure ad Salonitanam ecclesiam cognoscitur pertinere.*⁸⁷ Međutim, činjenica je da je splitski nadbiskup tokom srednjeg vijeka imao crkvena prava u Bosni. Na primjer, u povelji pape Celestina III (1191-1198) nadbiskupu Petru splitskom, Bosna se spominje među biskupijama podložnim njemu (13. mart 1192).⁸⁸ Stari crkveni poredak i podjela sufragana bio je glavno pitanje tokom srednjeg vijeka, i nijedan nadbiskup se ne bi odrekao svojih starih crkvenih prava bez duge i uporne borbe. Stoga možemo pretpostaviti da je *territorium* Bosne bio priključen splitskoj nadbiskupiji na osnovu stanja iz 6. stoljeća i granica koje je imala *Ecclesia*

Salonitana. Ovaj zaključak se podudara sa brojem crkvenih središta u Bosni – postoje samo dva takva grada u 530-im (Bistua i Martar), i Katera i Desnik iz oko 877. (ustvari osnovani prije 822).⁸⁹ Mora postojati veza između ovih stari crkvenih središta i pozicija Dekatere i Desnika. *Kastra oikoumena* Bosne ne bi trebala biti isuviše daleko od Bistue i Martara.⁹⁰

Ako promotrimo političke i crkvene podatke o pitanjima vezanim za početke ranosrednjovjekovne Bosne, onda moramo zaključiti da nam je proces kreiranja južnoslavenskih kneževina nepoznat. Istaknuta pozicija Hrvatske i Srbije u određenim izvorima je u skladu sa značajem koje su imale za susjede – Franke, Bizant i Bugarsku. Druge, manje kneževine bile su im manje zanimljive. Samo je Paganija, zbog piratskih aktivnosti Pagana, bila od nekog interesa za Veneciju, dok su Zahumlje, Travunija, Duklja i Bosna ostale na periferiji takvog interesa. Postoji još nekoliko značajnih pitanja koja se tek moraju riješiti. Prvo, moramo razumjeti ko su bili Srbi i Hrvati. Drugo, moramo razumjeti kako su uspjeli nametnuti svoju vlast na teritorijama na kojima su se naselili. Treće, moramo saznati šta se desilo sa starosjedilačkim stanovništvom i kako su oni inkorporirani u novi politički sistem. Moramo pretpostaviti da je područje rimske Dalmacije bilo fragmentirano u možda tuce kneževina. Nijedna politička granica nije bila toliko čvrsto utvrđena na počecima 7. stoljeća da je izdržala narednih 300 godina bez promjena, niti je etnicitet mijenjan u tim ranim danima slavenskog prisustva na Balkanu.

Mnoga druga pitanja su u potpunosti zanemarena. Na primjer, ne znamo da li su ove manje kneževine postojale od vremena slavenskog naseljavanja i u kakvim su odnosima bili prema Srbima i Hrvatima. Geografski položaj Bosne, zemlje stiješnjenje u najsakrivenije dijelove Balkana, udaljene od glavnih trgovačkih puteva ili bilo kakvih puteva, mora se uzeti u razmatranje kada se ima u vidu tišina izvora o njoj. Mora-

⁸⁴ Za detaljnu analizu ove povelje, vidi, Živković 2004b, 139-146.

⁸⁵ *Andreas episcopus Bestoensis; Victor episcopus Mactaritane*, Usp. Klaić (ed.) 1967, 81, 85. O bistuenskoj biskupiji, vidi: Škergo 2008.

⁸⁶ Za tekst ovih akata, vidi: Klaić (ed.) 1967, 95-105. Srbiju je osvojio 926. godine bugarski car Simeon i Srbija je ostala pod bugarskom vlašću do 933; Usp. Živković 2006b, 47-48, 52.

⁸⁷ *CD II*, No 8.

⁸⁸ *CD II*, No 237.

⁸⁹ Moramo imati na umu da je papa Agaton (678-681), u svom pismu (680) caru Konstantinu IV, tvrdio da su mnogi biskupi služili, između ostalih naroda, i među Slavenima; Usp. *Patrologia Latina* 87, col. 1224-1225. Počeci misionarskog rada Rimske crkve na prostoru današnjeg Zapadnog Balkana, mogli su početi već od 7. stoljeća, postepeno se šireći sa dalmatinske obale prema zaleđu. Spisak *kastra oikoumena* mogao bi poticati najranije iz samih početaka 9. stoljeća, ako ne i nekoliko decenija ranije.

⁹⁰ Sličan proces: Epidaurus vs. Ragusa, Salona vs. Spalato.

mo zapaziti da u *De ceremoniis* nije sačuvano ime nijednog južnoslavenskog arhonta kome je poslano najmanje jedno pismo (prije oko 870). Najviše što možemo zaključiti iz dokaza spomenutih u ovoj studiji, jeste da je, sudeći prema izrazu *kastra oikoumena*, Bosna prije 822. godine bila kneževina na sličan način kao i Zahumlje, Travunija, Konavli, Moravija, Duklja, Paganija, Hrvatska i Srbija.

Summary

On the Beginnings of Bosnia in the Middle Ages

Until now it was considered that the earliest mention of Bosnia belonged to the period from the middle of the 10th century when the Byzantine Emperor Constantine VII Porphyrogenitus (945-959) in his famous work *De administrando imperio*, listing the *kastra oikoumena* in Serbia, also mentioned two towns in the region of Bosnia: Katera and Desnik. On the other hand, whilst listing Slav principalities in the former Roman province of Dalmatia, the educated Emperor registered: Croatia, Serbia, Zachlumi, Terbounia, Paganja and Dioclea, but not Bosnia. It was according to these writings that an overwhelming opinion about Bosnia being an integral part of Serbia at that time was formed in historiography. This view was further corroborated by the information provided by Einhard in his *Annals* from the year 822, when he said that Serbs were a people *who ruled over a large portion of Dalmatia*. Together with the already known borders of Southern Slav principalities, as recorded by Emperor Constantine VII, it was evident that Bosnia did not exist as a principality in the 9th century. The other important source for early Bosnian history is the *Gesta regum Sclavorum*, a work considered for too long as a creation from the middle of the 12th century. Since this work belongs to the very end of the 13th century (1296-1300), it can be said that news about Bosnia from that scripture, which concern the time before 1018, can almost completely be disregarded as untrustworthy. It is also well known that the number of Slav principalities in the area of the modern Western Balkans was much bigger in the earlier period than in the time of Constantine Porphyrogenitus. At least two principalities – Moravia and Canales – which existed in the 9th century, disappeared in the meantime. The same destiny also met the Obodrites and the Timo-

chani when they were subdued by the Bulgarians. In other words, the number and the borders of Slav principalities in the Balkans were not left unchanged during a 300 year long period.

The key proof which undoubtedly points to the conclusion that Bosnia was an independent principality before 822 is the list of towns recorded in *De administrando imperio*: the *kastra oikoumena*. This list, as was shown recently, does not represent a list of 'inhabited' towns, but rather it lists the towns which were included in the ecclesiastical organisation of the Roman church. This list belonged to a Latin source created around 878 in Rome. Namely, this is a registry of towns under Rome, not Aquileia, Salzburg, or some other ecclesiastical centre from the Frankish realm. Considering that the missionary work of the Franks on the Western Balkans is recorded since the middle of the 9th century, the list of the *kastra oikoumena* preserved in the *De administrando imperio*, is in fact key evidence that the ecclesiastical organisation on the Western Balkans is older than the Frankish missionary work. When this conclusion is confronted with Einhard's statement about the political government of Serbs in a greater part of (Roman) Dalmatia, then we must conclude that Bosnia, having its own *kastra oikoumena* – Katera and Desnik – at the time the list was created, was an independent principality. Bosnia later regained its independence between 950 and 1018, as can be concluded from the *Gesta regum Sclavorum*, or rather from the part of the scripture that was based on the so-called „Slavonic template“, which was created around 1200 in Dioclea for the political intentions of Vukan Nemanjić. Even if Byzantium controlled Bosnia after 1018, this was done via a local ruler, as was the case in Dioclea (*toparch* Stefan Vojislav), or in Zadar and Split (*toparch* Dobronja), which could, in due time, lead to a complete independence of Bosnia.

Literatura

- Berto, L. A. (ed.) 1999, Giovanni Diacono Istorica Veneticorum, Bologna 1999.
- Basler, Đ. 1991, Arheološki spomenici kršćanstva u Bosni i Hercegovini do XV. stoljeća, u: Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1991, 1-9.
- Beck, H. – Kambylis, A. – Keydell, R. (eds.) 1973, Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum, Berolini 1973.
- Bury, J. B. 1906, The treatise De administrando imperio, Byzantinische Zeitschrift 15/2, 1906, 517-577.
- CD II, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II, ed. M. Kostrenčić, Zagreb 1967.

- Chadwick, H. 2003, *East and West: The Making of a Rift in the Church, from Apostolic Times Until the Council of Florence*, Oxford 2003.
- Ćirković, S. 1964, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- Ćirković, S. 1998, „Naseljeni gradovi“ Konstantina Porfirogenita i najstarija teritorijalna organizacija, *ZRVI* 37, 1998, 9-32.
- Ćorović, V. 1940, *Historija Bosne*, Beograd 1940.
- Čošković, P. 1996, Bosansko-ugarski odnosi u širem kontekstu političkih gibanja u X stoljeću, u: *Bosna i svijet*, ur. H. Kamberović, Sarajevo 1996, 11-37.
- DAI I-II, Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio, I-II, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington DC 1967.
- De cerimoniis*, Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, ed. I. Reiske, Bonnae 1829-1830.
- Goldstein, I. 1995, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- Goldstein, I. 2008, Zemljica Bosna – „τὸ χωρίον Βόσσοῦ“ u De administrando imperio Konstantina VII Porfirogenita, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ed. M. Karamatić, Sarajevo 2008, 97-109.
- Górka, O. 1916, *Anonymi Descriptio Europae Orientalis*, Cracoviae 1916.
- GRS I-II, *Gesta regum Sclavorum* I-II, ed. T. Živković – D. Kunčer, Beograd 2009.
- Ingam, N. 1990, *Mučeništvo svetog Jovana Vladimira Dukljanina*, LMS 444/6, 1990, 876-896.
- ISN I, *Istorija srpskog naroda* I, Beograd 1994.
- Jireček, C. 1911, *Geschichte der Serben*, Gotha 1911.
- Jireček, K. 1952, *Istorija srpskog naroda*, I-II, Beograd 1952.
- Katić, L. 1932, *Saksonac Gottschalk na dvoru kralja Trpimira*, Zagreb 1932.
- Katičić, R. 1990, Pretorijanci kneza Borne, *Starohrvatska prosvjeta* 20, 1990, 65-83.
- Katičić, R. 1993, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo*. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, *Uz početke hrvatskih početaka*, Split 1993.
- Kelly, J. N. D. 1996, *Oxford Dictionary of Popes*, Oxford 1996.
- Klaić, N. (ed.) 1967, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967.
- Klaić, N. 1971, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971.
- Klaić, N. 1989, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989.
- Klaić, V. 1882, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882.
- Košćak, V. 1987, *Dolazak Hrvata*, *Historijski zbornik* 40, 1987, 339-395.
- Kovačević, J. 1955, *Tragovi jednog ranohrišćanskog običaja (inhumatio ad pedes) i drugi elementi prodora kulture primorja u unutrašnjost*, *Istorijski glasnik* 1-2, 1955.
- Louth, A. 2007, *Greek East and Latin West: The Church AD 681-1071*, New York 2007.
- Lucius, I. 1718, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri VI*, Wien 1718.
- Mansi, J. D. (ed.) 1960, *Sacrorum conciliorum, nova et amplissima collectio*, Graz 1960.
- Meineke, A. (ed.) 1836, *Ioannis Cinnami Epitome, Rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, Bonnae 1836.
- Mošin, V. (ed.) 1950, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb, 1950.
- Mrgić-Radojčić, J. 2002, *Donji Kraji, krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd 2002.
- Mrgić, J. 2008, *Severna Bosna 13-16. vek*, Beograd 2008.
- Nesbitt, J. – Oikonomides, N. 1991-1996, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, I-III, Washington DC 1991-1996.
- Novaković, R. 1964, *O granicama Srbije i srpske države u X veku*, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 8/1, 1964, 153-178.
- Novaković, S. 1893, *Prvi osnovi slovenske književnosti među balkanskim Slovenima*, Beograd 1893.
- Orbini, M. 1601, *Il regno de gli Slavi hoggi corrotamente detti schiavoni* *Historia di don Mauro Orbini*, Pesaro 1601.
- Perels, E. – Laehr, G. (eds.) 1928, *Anastasio Bibliothecarii Epistolae sive praefationes*, *MGH Epistolae Karolini Aevi V, Epistolarvm VII*, ed. P. Kher, Berlini 1928.
- Perićić, E. 1991, *Sclavorum regnum Grgura Barskog*, Zagreb 1991.
- Pertz, G. H. (ed.) 1826, *Einhardi Annales*, *MGH SS I*, Hannoverae 1826.
- Prelog, M. 1912, *Povijest Bosne od najstarijih vremena do propasti kraljevstva*, Sarajevo 1912.
- Rački, F. 1881, *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišini obseg i narod*, *Rad JAZU* 56, 1881, 63-140.
- Ragnina, N. 1883, *Annali di Ragusa*, ed. S. Nodilo, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, Scriptorum I, Zagraviae* 1883.
- Runciman, S. 1929, *The Emperor Romanus Lacapenus and his Reign*, Cambridge 1929.
- Šišić, F. 1925, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925.
- Šišić, F. (ed.) 1928, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd-Zagreb 1928.
- Škegro, A. 2008, *Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja*, u: *Zbornik o Pavlu Anđeliću*, ur. M. Karamatić, Sarajevo 2008, 111-141.
- Vego, M. 1970, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970.
- Vulović, B. 1980, *Kulturna građevina u Drenovi i natpis TE CRISTE AUCTORE PONTIFEX...*, *Raška baština* 2, 1980, 7-26.

- Živković, T.* 2002, Pohod bugarskog cara Samuila na Dalmaciju, Istorijski časopis 49, 2002, 9-25.
- Živković, T.* 2004a, Legenda o Pavlimiru Belu, Istorijski časopis 50, 2004, 9-32.
- Živković, T.* 2004b, Crkvena organizacija u srpskim zemljama, Beograd 2004.
- Živković, T.* 2006a, Constantine Porphyrogenitus and the Ragusan Authors Before 1611, Istorijski časopis 53, 2006, 145-163.
- Živković, T.* 2006b, Portreti srpskih vladara, Beograd 2006.
- Živković, T.* 2007, Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600-1025), Beograd 2007.
- Živković, T.* 2008, Constantine Porphyrogenitus' kasta oikoumena in the Southern Slavs Principalities, Istorijski časopis 57, 2008, 7-26.
- Živković, T.* 2010, *Conversio Croatorum et Serborum – A Lost Source*, Athens, 2010, u štampi.